
Uitdrukings op die Nasionale Vrouemonument geweeg

Piet J. Strauss

Departement Ekklesiologie, Fakulteit Teologie

Universiteit van die Vrystaat

Bloemfontein

straussp@ufs.ac.za

Abstract

A discussion of some of the inscriptions on the National Woman's Memorial

This article concentrates on four inscriptions on the National Women's Memorial in Bloemfontein; a monument which was opened on 16 December 1913 and which centenary was celebrated in 2013. These inscriptions are "Thy will be done", "To our heroines and beloved children", "I will not forsake you" and "For freedom, our people and our country".

The meaning of every inscription is discussed. The question whether this meaning fits in with the general message of the monument is also investigated. For the latter the viewpoint of the two well-known overseers of the process of building the monument, Emily Hobhouse and Pres. M. T. Steyn, is taken into account. Steyn is regarded as the founder and father of the monument.

The meaning of the inscriptions and the monument as a whole is embedded in the belief that God determines everything in life. Some events we as human beings can not explain, but we believe that being in God's hands is always to our advantage.

With this point of departure the message of the monument is not one of hatred, but of love and reconciliation. A message suited for all times and people.

Opsomming

Uitdrukkings op die Nasionale Vrouemonument gewee

In hierdie artikel val die soeklig op vier uitdrukkings op die Nasionale Vrouemonument in Bloemfontein: “Uw wil geschiede”, “Aan onze heldinnen en lieve kinderen”, “Ik zal u niet begeven en u niet verlaten” en “Voor vryheid, volk en vaderland”. Die eeufees van die onthulling van die monument is op 16 Desember 2013 gevier.

Die betekenis van elke uitdrukking word ontleed. Die vraag word gestel hoe hierdie betekenis inpas by die geheelboodskap van die monument. Vir die vasstelling hiervan word die interpretasies van pres. M.T. Steyn en Emily Hobhouse geneem. Hierdie twee persoonlikhede was verantwoordelik vir die toesig oor die bou van die monument, terwyl eersgenoemde as die inisieerder en vader van die monument beskou word.

Die betekenis van die 4 uitdrukkings en die boodskap van die monument is dat God alles in die lewe bepaal. God is n et goed, sodat hierdie oortuiging of boodskap  n groot troos is. Daar is natuurlik ook gebeure wat die mens nie kan verklaar nie, omdat die Bybel as Woord van God ons grens vir kennis van God en sy wil is.

Met hierdie boodskap is die monument nie  n monument van haat nie, maar van liefde.  n Boodskap vir alle mense in alle tye.

1. Inleidend

Die onthulling van die Nasionale Vrouemonument, op dié dag presies  n eeu gelede, is op Maandag 16 Desember 2013 plegtig herdenk. Dit het gevolg op verskeie kultureel-godsdiensige aksies wat van 12 April tot 16 Desember 2013 in Bloemfontein plaasgevind het.

Die feestelikhede het op 12 April 2013 weggespring met Oranje Meisieskool se herdenking van haar verjaardag. Dit het afgespeel binne die ringmuur of binnehof van die Vrouemonument. President M.T. Steyn, die erkende vader van die Vrouemonument, was in 1907 ook die stigter van hierdie skool (*Volksblad*, 13/04/2013:1).  n Plegtige hoogtepunt was 16 Desember 2013 toe die veteraan-aktrise, Wilna Snyman,  n moderne Afrikanervrou,  n bronsplaat wat die eeufees herdenk, onthul het. Soos in 1913 was daar – volgens berigte –  n “reuse skare” by die monument teenwoordig. Hulle

was deelnemers aan en getuies van 'n erediens, historiese toesprake soos voorgedra, kransleggings en 'n drama-opvoering (*Volksblad*, 17/12/2013:1; *Ons Stad*, 19/12/2013:1).

Uit die eerste eeu van sy bestaan kom daar – volgens sommige historici – verskillende vertolkings van die simboliek of boodskap van die Vrouemonument na vore. Vertolkings wat wissel en wat Grundlingh in sommige gevalle verbind aan die aard en oogmerk van 'n sekere byeenkoms by die monument en die kenmerke van die tyd waarin dit plaasvind. Hy oordeel dat 'n instansie die monument kan objektiveer en deur die doel van sy byeenkoms die boodskap van die monument kan beïnvloed. Byvoorbeeld, dat die monument by 'n byeenkoms misbruik kan word om die oogmerk(e) van die byeenkoms te dien. Op dieselfde lyn voer hy aan dat Afrikaners die monument soms as 'n bron van inspirasie gebruik het en in die proses 'n eietydse vertolking aan die boodskap daarvan gegee het (2013:227-245).

Hierdie soort vertolking bots egter met 'n histories-verantwoorde vasstelling van die betekenis van 'n monument. So-iets begin by sy ontwerp, simboliek, bewoording en ontstaansgeskiedenis en beweeg dan verder. Die werkswyse waarna Grundlingh verwys, verreken ook nie die gestelde raamwerk van die Vrouemonumentkommissie wat as die “wettige” voog of 'n gemeenregtelik erkende regspersoon moet sorg vir die bewaring van die monument en sy boodskap nie. Dit is 'n kommissie wat geen ongekontroleerde en histories-ongegronde vertolkings van die boodskap van die monument kan sanksioneer nie.

Sy statuut en reglement bepaal dat die Vrouemonumentkommissie “belas” is met die “behoorlike” bewaring, versorging en beheer van die monument sowel as “volksmonumente” op die terrein van die monument. Die terrein en “binnehof” van die monument is “uitsluitlik” vir feeste, gedenk- en wydingsdienste wat ooreenstem met die gees en boodskap van die monument. (Vrouemonumentkommissie, 2004:2; 2005:1). Die selfstandigheid, wettige toesig en beheer van die kommissie oor die Vrouemonument, sy terrein en “boodskap” word in hierdie twee dokumente uitdruklik gehandhaaf.

Dit beteken nie dat ander vertolkings van sy boodskap as dié van die Vrouemonumentkommissie, onwettig is of nie geduld word nie. Die kommissie se beheer kragtens sy gemeenregtelik erkende statuut strek nie verder as die versorging van die fisiese monument en sy terrein nie. Dit beteken wel dat die kommissie 'n erkende faktor in die vertolking van die boodskap van die monument is en as toesigkommissie hierdie beheer uitoefen aan die hand van sy eie interpretasie. 'n Onlangse brieffskrywer in 'n oggendblad kla juis dat die beheer oor baie Afrikanermonumente en -kultuurgoed in die

land nog in die hande van die “ou” Suid-Afrika is (*Volksblad*, 12/12/2013:10). Hy betrek die Vrouemonumentkommissie hierby en gee by implikasie toe dat die kommissie die fees by die monument bepaal en nie sonder effek of regsrag optree nie.

Die vertolkings deur Grundlingh genoem en ander vertolkings in die eerste eeu van die monument word ongelukkig nêrens uitgebalanseer of geïntegreer met die bewoording of uitdrukkings op die monument self nie. Hierdie uitdrukkings word ook nie uitvoerig behandel in bekende werke oor die monument nie (vgl. ondermeer Van der Merwe, sa; Van Schoor, 1993; Wessels & Raath, 2012; Van Bart 2013). Die uitdrukkings figureer ook nie in die toesprake by die onthulling in 1913 en latere pogings om die boodskap te formuleer nie. Die uitsondering is pres. Steyn wat sy toespraak tydens die onthulling afsluit met ’n kort verklaring van een van die sinne op die voetstuk van die naald: “Uw wil geschiede” (afgedruk in Van der Merwe, II, 1921:170-173).

2. Uitdrukkings

Met die “Uitdrukkings op die Nasionale Vrouemonument ...” in sy titel verwys hierdie artikel na die volgende sinne: “*Aan onze heldinnen en lieve kinderen*”, “*Uw wil geschiede*”, “*Ik zal u niet begeven en u niet verlaten*” en “*Voor Vryheid, volk en vaderland*” (Van Schoor, 1993:2, 3). Die vrae wat ondersoek word, is wat hiermee bedoel word en hoe hierdie uitdrukkings by die boodskap van die Vrouemonument inpas? Watter geloofs- of religieuse denke het in 1913 hiertoe aanleiding gegee? ’n Uitklaring van wie die outeur(s) van die vier uitdrukkings is en van hulle persoonlike geestelik-godsdienstige oortuigings kan verdere helderheid in die antwoorde op hierdie vrae bring.

’n Saak wat die ondersoek benadeel, is die feit dat die argief van die monument tussen 1905 en 1926 wat uit primêre bronne hierdie antwoorde sou kon gee, verlore geraak het (Van Zyl, 2013:223). Dit beteken dat ons vir die verloop van sake rondom die eerste twintig jaar van die monument van sekondêre bronne afhanklik is. Daarom konsentreer hierdie artikel op genoemde vier uitdrukkings en hulle betekenis teen hulle breë kerklik-godsdienstige agtergrond en nie soseer die outeurs (uit argiefstukke) met hulle godsdienstige agtergrond nie. Laasgenoemde vorm slegs ’n onderdeel van die agtergrond vir die uitdrukkings. Dit gaan hier om godsdienstige of geloofsdenke met teologiese implikasies en nie teologiese denke nie, omdat selfs die teoloog betrokke, dr J.D. (Vader) Kestell, op hierdie (publieke) vlak verstaanbare geloofs- of kerklike – vir die man op straat – en nie teologiese taal nie, wou besig (Van Schoor, 1992:141,161).

Daar bestaan geen dokument oor die betekenis of boodskap van die Vrouemonument met die stempel van goedkeuring van die Vrouemonumentkommissie daarop nie. Wat wel as 'n moontlike konsensus uit die eeufesverrigtinge in 2013 spruit, is die gedagte dat die monument op inisiatief van Afrikaners met geld wat hoofsaaklik van Afrikaners kom, opgerig is. Dat hierdie oprigting en herdenkingsgeleentheid van Afrikaners kom, maar dat die boodskap na alle mense – dus ook alle vroue – uitgaan (Van Zyl, 2013:225).

Die Vrouemonument is opgerig uit suiwer piëteit en hulde – woorde van pres. Steyn (afgedruk in Van der Merwe, II, 1921:171) – vir die duisende Afrikanervroue en -kinders wat in die Anglo-Boereoorlog van 1899-1902 in Britse konsentrasiekampe en elders gely en gesterf het. Die boodskap van die monument wat by implikasie die Godegewe menswees, waardigheid en bydrae van die vrou en die kind erken, is egter universeel (Strauss, 04/01/2014:7).

Die bepaling en gebruik dat aksies by die Vrouemonument van 'n gedenk- en gewyde aard moet wees, is waarskynlik gestimuleer deur hierdie boodskap en pres. Steyn se opmerking in sy voorwoord van die program by die onthulling in 1913. Volgens hom staan die aanwesiges “*als het ware*” by die graf van duisende vroue en kinders. Daarom moet hulle die plegtigheid in “stilte en eerbiediglik” soos tydens 'n bedevaart benader (Programma, 1913:3). By 'n graf – dit is 'n tradisie onder Afrikaners – gedra jy jou plegtig ...

Die volgorde van die temas in hierdie artikel is die breë boodskap van die monument, die rol van die vier sinne of uitdrukkings daarin, hulle betekenis teen hulle eie historiese en geloofsagtergrond en die toepassing daarvan vir vandag. Vrae soos hoekom die vier sinne tot nou oënskynlik afgeskeep is in gesprekke oor die boodskap en hoe dit inpas in die kerklike tradisie van destyds, word ook gevra. Ter inleiding word probeer om hierdie uitdrukkings te meet aan ander opmerkings – omdat die dokumente wat dit moet aantoon, ontbreek – van moontlike outeurs om sodoende hulle outeurskap by wyse van assosiasie te bevestig. Sêkondere historiese bronne betrek pres. M.T. Steyn en Vader J.D. Kestell by die saak.

3. Die oorhoofse boodskap van die Vrouemonument

Die gegewe dat pres. M.T. Steyn as die vader van die monument beskou word en die hoof toespraak by die onthulling gelewer het (Programma, 1913:7; Van Schoor, 1993:11), laat die vermoede ontstaan dat hy as raadsman en woordvoerder van die Afrikaner en die Vrystaatse Afrikaner na die oorlog

van 1899-1902, 'n belangrike aandeel aan die boodskap en bewoording van die monument geneem het. Die biograaf van pres. en mev. Steyn, Karel Schoeman, noem die monument die president se “mees blywende werk” op kultuurterrein. “Hy was die besieling agter die insameling van fondse en die beplanning van die gedenkteken ...” (1983:121).

Steyn moes dus ook 'n invloed gehad het op die boodskap of betekenis van die monument, omdat hy die oprigting van 'n monument vir die gestorwe vroue en kinders reeds tydens die oorlog bedink en bepleit het en, na sy terugkeer uit Europa in 1905 nadat hy behandel is vir 'n siekte, as insieerder daarvan werk gemaak het (Van Zyl, 2013:213-215).

'n Belangrike toespraak, op 16 Desember 1913 net na die onthulling van die monument deur mev. Steyn, was dié van die Britse weldoenster, Emily Hobhouse. Beide sy en pres. Steyn was nie in staat om hulle uitgeskrewe toesprake te lewer nie. Die president was as gevolg van sy siekte te swak om sy toespraak hoorbaar te maak. Mej. Hobhouse moes op pad na Bloemfontein by Beaufort-Wes omdraai. Ongesteldheid in die somerhitte het haar verhinder om die onthulling, wat sy op versoek sou waarneem, by te woon. Rocco de Villiers, 'n oud-sekretaris van pres. Steyn, het sy toespraak voorgelees en Charles Fichardt dié van mej. Hobhouse in haar geskrewe Engels (Van Schoor, 1993:11).

Pres. M.T. Steyn en Emily Hobhouse verwys albei na die oorhoofse boodskap en betekenis van die monument. Beide word in hulle persoon en as gevolg van hulle betrokkenheid by die lyding van die Afrikaanse vrou en kind in die Anglo-Boereoorlog asook by die oprigting van die monument, hieroor as gesagvol aangehaal. In sy bekende werkie oor die monument – waarskynlik nie lank na die onthulling daarvan nie en in opdrag van die Vrouemonumentkommissie – bestempel die skoonseun van pres. Steyn en oor- en ooggetuie van die ontstaan van die monument, dokter N.J. van der Merwe, vir Steyn en Hobhouse as die persone “*wat die beste geskik is*” om die vraag na die doel en boodskap van die monument te beantwoord. Hy beskou Steyn as die een wat die “*leiding en spoorslag*” gegee het vir die bou van die monument. Op haar beurt is die onthulling van die monument aanvanklik aan Hobhouse toevertrou (Van der Merwe, sa:11).

Nadat pres. Steyn sy teleurstelling uitgespreek het oor die feit dat mej. Hobhouse nie teenwoordig kan wees nie, het hy sy bekende en sedertdien wyd gesiteerde verduideliking van die betekenis van die Vrouemonument gegee (Van der Merwe, II, 1921:170-173; Oberholster & Van Schoor, sa:219; Schoeman, 1983:122; Van Schoor, 1993:11; Van Schoor, 2009:393; Van Zyl, 2013:222-223).

“Dit monument staat niet hier om enig iemand te pijnigen, of om als een ewigdurend verwijt te zijn: maar het is hier geplaatst uit reine piëteit. Het is opgericht, niet alleen uit de rijkdom der rijken, maar vooral uit de armoed der armen. Het is een volkshulde aan de nagedachtenis van zijn dierbaren ...

Dit monument staat dus hier, niet om haat aan te wakkeren, maar om de liefde te bevorderen ...”

Emily Hobhouse het vir vergifnis deur en weerstand teen bitterheid onder die Afrikaners gepleit (Van Schoor, 1993:30-34).

“As your tribute to the dead, bury unforgiveness and bitterness at the foot of this monument forever. Instead, forgive because you can afford it, the rich who were greedy of more riches, the statesmen who could not guide affairs, the bad generalship that warred on weaklings and babies – forgive – because so only can you rise to full nobility of character and a broad and noble national life ...

We claim it as a WORLD-MONUMENT, of which all the World’s Women should be proud: for your dead by their brave simplicity have spoken to Universal Womenhood ...”

Hobhouse koppel die “triumferende” lyding¹ van Afrikanervroue en -kinders in hulle volhardende vrou- en menswees aan universele vrouwees of vrouwees in die algemeen. Lyding met ’n boodskap aan alle vroue om hulle regmatige plek as vroue in die samelewing vol te staan en hulle in lyding aan te spoor tot vergifnis teenoor gulsige rykes, swak generaals en onbekwame staatslui. ’n Vergifnis wat vroue kan gee omdat die lydende Boervroue in hulle dapper eenvoud en geestelike krag tydens die Anglo-Boereoorlog, die eintlike oorwinnaars was.

Vir beide Steyn en Hobhouse was die lyding van vrou en kind in die Britse konsentrasiekampe van die Anglo-Boereoorlog nie die einde van die pad vir vrou en kind of vir die verhouding tussen Boer en Brit nie. In hierdie gebeure funksioneer daar ook geestelike krag wat mense in staat stel om te vergewe, gesindhede en verhoudinge te heel en lief te hê. Hierdie paragrawe van hulle toesprake soos gelees by die onthulling van die monument, konsentreer op die herstel van menseverhoudinge. Vir Steyn en Hobhouse is dit een moontlikheid wat voortspruit uit die boodskap van die monument.

Die vraag is nou: word hierdie oorhoofse boodskap teruggevind in die vier genoemde uitdrukkings of sinne op die monument? Breër gestel: is dit die somtotaal van die boodskap wat hierdie sinne saam met die beelde van die monument wil oordra?

1 Pres. Steyn praat van die vroue en kinders se triumferende martelaarskap, Strauss, 04/01/14:7.

4. Herkoms en inhoud van vier uitdrukkings

Dit is opvallend dat daar in die geraadpleegde literatuur oor die ontstaan, ontwikkeling en boodskap van die Vrouemonument slegs verwysings na die vier sinne of uitdrukkings voorkom, maar dat dit nie in diepte ontleed of met die breë boodskap van die monument geïntegreer word nie. Dit is asof ons hier te make het met vanselfsprekendhede of die insette van die gerespekteerde inisierders – sover dit die Afrikaner betref – van die monument waaroor daar tradisioneel nie gedebatteer of gewonder word nie.

’n Familietradisie wil dit hê dat pres. Steyn vir die uitdrukkings op die monument verantwoordelik is. Daarteenoor beweer Van Zyl in 2013 dat “dominee” Kestell die inskripsie op die “voetstuk van die beeldegroep ... bewoord” het (2013:220). Hy gee egter nie ’n verwysing vir sy stelling nie omdat die stuk wat hy lewer, populêr en nie akademies van aard is nie.

Wat ook ’n moontlikheid is, is dat Vader Kestell voorstelle van pres. Steyn kon gefinaliseer het omdat hy dikwels as sekretaris of skrywer opgetree het in situasies waarby beide betrokke was. Namens die Vrystaatse Republiek hou hy notule van die vredesonderhandelinge by Vereeniging wat uitloop op die vredesluiting van 31 Mei 1902 (Nienaber, 1971:27). Met die deputasie wat Europa in Augustus 1902 besoek vir geldelike hulp in die noodtoestande in die verslane Boererepublieke – die Vrystaatse en die Zuid-Afrikaanse Republieke (ZAR – Transvaal) – tree hy as sekretaris van genl. C.R. de Wet op. Tydens die tog versorg hy De Wet se trefferpublikasie, *De stryd tussen Boer en Brit*, redaksioneel. Daarvoor onderbreek hy die werk aan sy eie boek *Met de Boerencommando's* (Nienaber, 1971:28-29)!

Kestell was redakteur van *De Fakkel*, die blad van die Vrystaatse NG Kerk, vanaf 1907 tot met die laaste uitgawe in Desember 1909 (Van Schoor, 1992:161) en *De Kerkbode*, die amptelike blad van die hele NG Kerk, vanaf 1919 tot 1920 (Nienaber, 1971:35). Hy was ’n bedrewe, erkende formuleerder en skrywer (vgl. Nienaber, 1971:69-79).

Kestell, wat in 1854 gebore is (Nienaber, 1971:2), het ook ’n besondere siels- en denkgenootskap met pres. Steyn, wat in 1857 gebore is (Van Schoor, 2009:9) gehad. Saam met genl. C.R. de Wet was hulle die driemanskap van die Vrystaat in die Anglo-Boereoorlog: Steyn die staatsman en kultureel-ideologiese leier², De Wet die militêre leier en Kestell die predikant en geestelike leier. Saam is hulle uitgesonder om aan die voet van die naald

2 In sy biografie oor M.T. Steyn noem N.J. van der Merwe hom “volksiener” en “raadsman”, II 1921:162,179.

van die Vrouemonument begrawe te word (Van Schoor, 1993:4; Wessels & Raath, 2012:319). Die feit dat mev. Tibbie Steyn en mej. Emily Hobhouse ook hier begrawe is, dui op die sterk band van die vyf met die monument en op die monument as simbolies ook 'n soort begraafplaas. Dit is 'n moontlikheid wat pres. Steyn waarskynlik deur sy woorde in die program van 16 Desember 1913 gestimuleer het.

Kestell is uitgesproke oor sy band met Steyn as sy – soos hy hom noem – vriend, geesgenoot en mentor (vgl. Van Schoor, 1992:201, 242 se biografie oor Kestell in die eerste persoon, gegrond op geloofwaardige bronne). Hoe hoog hy die president aanslaan, blyk uit sy opmerking dat naas die Bybel niemand op sy eie openbare en volkslewe 'n “sterker en blywender invloed” gehad het as “Marthinus Theunis Steyn” nie (Van Schoor, 1992:253). By Steyn se begrafnis in 1916 wat deur Kestell gelei word, noem hy pres. Steyn 'n “*man van God*” wat tot die wese van dinge kon deurdring. “*De Kroon van ons hoofd was hy, en die Kroon is afgefallen*” (Van Schoor, 1992:250). Vir hom was pres. Steyn 'n navolgenswaardige, geliefde geestelik-kulturele en politieke leier.

Toe die president Vereeniging voor die einde van die beraadslagings vir vrede in Mei 1902 weens sy ernstige siekte moes verlaat, het Vader Kestell sy rytuig agterna gehardloop om hom te groet. Hy was bang dat hy pres. Steyn nooit weer sou sien nie (Van Schoor, 1992:168).

Daarom, as daar van die inhoud van die vier sinne of uitdrukkings soos genoem ook op ander plekke in pres. Steyn se woordelike erfenis in die jare rondom die Anglo-Boereoorlog voorkom, kon dit, as hy nie self daarvoor verantwoordelik was nie, van hom via die bemiddeling en redigering van Vader Kestell op die Vrouemonument aangebring gewees het. So nie, het dit van Kestell of iemand anders in die Werkskomitee gekom. Verder as die komitee as die groot dryfveer agter die monument hoef daar waarskynlik nie ernstig gesoek te word nie. 'n Uitsondering kan Emiliy Hobhouse wees, omdat sy 'n nou band met pres. en mev. Steyn gehandhaaf en sy en pres. Steyn as raadgevers vir argitek Frans Soff en beeldhouer Anton van Wouw opgetree het. Daar is egter geen getuienis dat sy haar met die inskripsies op die monument bemoei het nie (Van Schoor, 1993:2). Gesien haar Engelse Christelik-godsdienstige leefwêreld en vreemdheid met Nederlandse Bybelse uitdrukkings, is dit onwaarskynlik dat sy 'n bepalende hand in die vier uitdrukkings gehad het. Die uitdrukkings soos verwoord klop nie met haar geestelike leefwêreld soos ook weerspieël in haar toespraak vir die onthulling van die monument nie (vgl. Van Schoor, 1993:30-34).

4.1 *Heldinne en liewe kinders*

Dat pres. Steyn nie 'n invloed op die uitdrukkings en bewoording van die Vrouemonument gehad het nie, lyk in die lig van sy bepalende en praktiese vaderwees van die monument byna onmoontlik. 'n Vergelyking van sy uitsprake elders oor dieselfde temas as die vier uitdrukkings op die monument, toon dat ten minste die gees en gedagtes van M.T. Steyn op die monument gestalte gekry het. Soms stem sy woordgebruik op ander plekke byna woordeliks ooreen met dit wat op die monument staan. 'n Besinning oor die betekenis van die vier uitdrukkings skep ook ruimte vir die breë boodskap van die monument soos verwoord deur die president in sy onthullingstoespraak.

Anders uitgedruk: die Vrouemonument verwoord wat pres. M.T. Steyn as inisieerder en organiseerder – sy vader – daarvan wou maak. 'n Ooreenstemming wat nie die moontlikheid dat Vader Kestell vir die finale formulerings verantwoordelik was, uitskakel nie.

Die sonderlinge openingswoorde op die voetstuk van die vrouebeeld *“Aan onze heldinnen en lieve kinderen”*, herinner aan twee tendense in pres. Steyn se benadering van die doel en oprigting van die monument.

In die *eerste plek* verwoord dit sy waardering en respek vir die offers van die “Afrikaanse” (sy woord) vrou tydens die Anglo-Boereoorlog. Offers vir die “vryheid, volk en vaderland”³ van die Afrikaner. Vanuit dieselfde hoek kom die benaminge die “Tweede Vryheidsoorlog” of die “Engelse oorlog” (Van Schoor, 1993:29; 2009:389; Scholtz, 1998). “*Voor vryheid, volk en vaderland*” is juis een van die ander uitdrukkings op die monument. Sake waaraan jy, volgens pres. Steyn, deel kry omdat God dit aan jou in sy voorsienigheid gee (*De Gouvernementscourant OVS*, 27/12/1895; Van Schoor, 2009:433).

Hierdie woorde oor aan wie die monument opgedra of vir wie dit opgerig is, klop met die doel van die president met die monument. In 'n vertolking van die boodskap van die monument mag hierdie feit nooit uit die oog verloor word nie. Dit vorm 'n vertrekpunt vir enige vertolking van die boodskap.

In die *tweede plek* praat pres. Steyn in sy voorwoord tot die program van 16 Desember 1913 van duisende wat uit “*alle oorden*” van Suid-Afrika vir die onthulling gekom het. Die onthulling van 'n monument wat opgerig is vir die “*duisende edele vrouwen en lieve kinderen*” wat in die Britse konsentrasiekampe en elders “*ten gevolge van de oorlog, zijn omgekomen*”

3 Vgl. ook die titel van genl. J.C.G. Kemp se boek oor die Oorlog in 1946: “Vir Vryheid en vir reg – opgedra aan die moeders en dogters van die Afrikanervolk.” Pres Steyn sou dit hiermee waarskynlik eens gewees het, Strauss, 1996:561-562; Rompel, sa:83.

(Programma, 1913:3). Die ooreenkoms van die gees van sy voorwoord en die meeste van hierdie woorde met die “*Aan onze heldinnen en lieve kinderen*” op die monument is duidelik. Die betekenis van edele vroue en heldinne verskil nie veel van mekaar nie en liewe kinders bly liewe kinders. Wat meer is, met hierdie woorde in die program beoog die president waarskynlik ook om die gees van die monument te verwoord en op “*Vrouwendag*” (Van Zyl, 2013:220), 16 Desember 1913, te bevorder.

Die “*zijn omgekomen*” en “*elders*” kom ook op die monument voor. Dit staan onder die getal van ‘26,370’ sterftes (Van Schoor, 1993:2). Dit mag wees dat die president as inisieerder en mede-oprigger van die monument die woorde teen hierdie tyd geken en formeel daarby ingeval het. Wat egter ook duidelik is, is dat hy hom daarmee vereenselwig en self daarin terugvind. Dat hy dit sonder ’n verwysing of enige wroeging as sy eie woorde gebruik. “*Aan onze heldinnen en lieve kinderen*” adem die gees en aanslag van die president. Die pas by hom as ’n Afrikaanse heer of “*gentleman*” – ook teenoor vroue – in stylvolle eenvoud. Daarom: na alle waarskynlikheid is dit woorde of ’n uitdrukking wat hyself bedink en deurgegee het. ’n Stelling wat die tradisie in die Steyn-familie bevestig, al sou Vader Kestell dit finaal versorg of geredigeer het.

Die sonderlinge uitdrukking “*onze heldinnen en lieve kinderen*” word nie by een van die ander lede van die Werkskomitee of Vader Kestell as iets oorspronklik gevind nie.

4.2 U wil geskied

Die verwysing na “*onze*” heldinne en liewe kinders op die monument word onmiddellik gevolg met die uitdrukking “*Uw wil geschiede*”. Dit vorm die sinnetjie net bo die verwysing na die aantal sterftes in konsentrasiekampe en elders (Van Schoor, 1993:2).

In gereformeerde kerklike en dogmatiese kringe word hierdie uitdrukking in verband gebring met ten minste drie sake: dit is die derde bede in Christus se modelgebed die “Ons Vader” (Matt. 6:10). Die alles bepalende wil van God word in die *Nederlandse Geloofsbelydenis* gekoppel aan sy voorsienigheid (*Nederlandse Geloofsbelydenis*, artikel 13, NG Kerk, 1982:16) en die vraag na God se wil in menslike lyding, swaarkry en rampe is vrae wat lidmate deur die eeue vra. Op die oog af kom die uitdrukking “*Uw wil geschiede*” op die Vrouemonument byna gelate en verwese voor. Meer as 26 000 vroue en kinders, van wie die meeste as gevolg van omstandighede of onnatuurlike oorsake, dood is en die opriggers van die monument aanvaar dit sonder kommentaar ...

Resente studies voer aan dat die 26 370 nader aan 34 051 was en dat hierdie syfer die gemiddelde getal sterftes per jaar in daardie jare onder vroue en kinders in die Vrystaat en Transvaal drasties oorskry (Raath, 2012:13; Reynolds, 2013:122).

Daar is reeds getoon dat Vader Kestell vir pres. Steyn as 'n man van God bestempel het. 'n Mens wat tot die wese van dinge kon deurdring. 'n Eenvoud in oortuiging en formulering het sy houding as president gekenmerk. As 'n geestelike nasaat van die Switserse Reformasie en Nederlandse Nadere Reformasie het hy hom bedien van 'n omvattende Christelike lewens- en wêreldbeskouing (Strauss, 1996:560). Hierin het hy dieselfde lyn as sy Kaapse en Voortrekkervoorsate gevolg. Laasgenoemde het immers in die wakis op die trekpad die Nederlandse Statebybel en boeke van "*de oude schrijvers*" van die Nadere Reformasie as rigtinggewend gehad (Strauss, 1994:34-35). Dié Tweede Reformasie was 'n geestelike nalatenskap waarin die gereformeerde geloofsbelydenisskrifte van 'n Nederlandse oorsprong en die klem op 'n (nadere of tweede) ervaring met God en die wedergeboorte 'n sterk rol gespeel het (Strauss, 1994:31; De Jong, 1985:236). Gereformeerde kerke onder Afrikaners onderskryf vandag nog die Drie Formuliere van Eenheid soos aanvaar by die Nasionale Sinode van Dordrecht van 1618-1619 as belydenisse (NGK, 2011:1).

Daarom het Steyn ook in staatsake na die wil van God in reg en geregtigheid gesoek. 'n Geregtigheid waarna die Vrystaatse Republiek (1854-1902) in sy binnelandse sowel as buitelandse politiek moes streef. Binnelands het dit neergekom op 'n regverdige behandeling van burgers en nie-burgers, van almal wat hulle op Vrystaatse bodem bevind (Oberholster & Van Schoor, sa:138). Buitelands het hy hom beywer vir die strukturele gelykwaardigheid en gebiedsintegriteit van erkende onafhanklike state, afgesien van hulle grootte en vermoë. Dit, ondermeer, sou lei tot sy skerp veroordeling van Britse inmenging in die regering of eie sake van die Vrystaat en Transvaal (Strauss, 1996:562; Wessels, 1977:205).

Na die Jamesoninval in die ZAR aan die einde van 1895, noem Steyn hierdie Brit 'n "*ellendige vrijbouter*" wat "*de gruwelijke rassehaat*" tussen boer en Brit "*ons in het hart jaagt*" (Verbatimverslag van toespraak in Van der Merwe, I, 1921:72-73) .

As Steyn in die Vrystaatse presidentsverkieping van 1896 antwoord op versoeke dat hy homself verkiesbaar stel, antwoord hy as 38-jarige dat hy jonk is, maar dat God die "*smekeling*" in so 'n amp sal help. As hy verkies word, sal hy die onafhanklikheid van die Vrystaat as 'n kleinood bewaar, want dit is "*ons door de Voorsienigheid geschonken*" (*De Gouvernements*

Courant OVS, 27:12:1895). Later verwys hy na die gebeure wat lei tot die Unie van Suid-Afrika in 1910 as nie van die noodlot nie, maar van die “*Voorsienigheid*” (Oberholster & Van Schoor, sa:111).

Voor die Vrystaatse Volksraad verklaar pres. Steyn op die vooraand van die Anglo-Boereoorlog in September 1899 dat imperialiste en kapitaliste agter die Britse Regering se gebruik van die stemreg-vir-uitlanderskwessie in Transvaal vir inmenging in hierdie staat se binnelandse aangeleenthede sit. Brittanje gebruik hierdie kwessie om die twee Boererepublieke en die Afrikanervolk te vernietig. Die Britte misken die reg op staatkundige en volksvryheid – ’n geskenk van die voorsienige God – van die twee republieke en dring aan op die vernederende reg om in die sake van die ZAR in te meng (OVS Volksraadsnotule, 02/09/1899:10,15-24; 26/09/1899:113). Met die uitbreek van die oorlog op 11 Oktober 1899 spoor hy die Vrystaters aan in die stryd. Teen die einde van sy oproep gee hy ’n kort samevatting van die verband tussen die Here of voorsienige God en regverdigheid in staatsake:

“Burgers van de Oranje-Vrijstaat, staat op als EEN man tegen de verdrukker en de schender des rechts ... Aan de God onzer vaderen dragen wij ootmoedig de rechtvaardigheid onzer zaak op: Hij beskerme het rech t...” (afgedruk in *Van der Merwe, II, 1921:3*).

Steyn vertoon in sy denke oor die voorsienigheid en wil van God en die staat egter ook twee punte van spanning met ’n konsekwente Christelike standpunt. Hy noem God die “*Voorsienigheid*” en verlaag so die persoonlike Drie-enige God tot ’n soort onsydige krag. Daarby herken hy in die sogenaamde “*volks stem*”, in die “*republikeinse beginsel*” en in die soewereiniteit of oppergesag van die volk ’n “*kristelike beschaafde vrijheid*”. In plaas dat hy aan God in sy voorsienigheid regdeur die oppergesag gee met ’n “*laat uw wil geschiede*”, gee hy dit hier vanuit ’n demokraties-republikeinse beginsel aan die volk. Hy is in hierdie opsig dus nie ’n geestelike nasaat van die Reformasie nie, maar van die Verligting van die 17e eeu waaruit die klem op volksoewereiniteit en die regte van die mens kom. Wat meer is, hy is, soos van sy volksgenote hierin ’n kind van sy tyd (Oberholster & Van Schoor, sa:12,68; Strauss, 1996:563; Van Schoor & Van Rooyen, 1960:130vv).

By die onthulling van die Vrouemonument op 16 Desember 1913 eindig pres. M.T. Steyn sy toespraak met ’n duidelike verwysing na die sinnetjie op die monument: “*Uw wil geschiede.*”

Hy roep die bykans 20,000 aanwesiges op om “*hier*” by die monument die teenswoordige tyd met sy stryd en bitterheid te vergeet en hulleself terug te plaas in die verlede. As hulle hul die verlede met al sy sorge, kommer, leed en lyding herinner, mag hulle die genade kry om sonder enige verwyf, wrewel

of haat – “*daar wij de diepe wijsheid van de Almachtige niet kunnen peilen*” – hulle hoofde nederig te buig en ootmoedig te sê: “*Vader, Uw wil geschiede*” (afgedruk in Van der Merwe, II, 1921:173; vgl ook Van der Merwe, sa:14).

Nederlandse Geloofsbelydenis

Die merkwaardige in pres Steyn se vertolking is dat sy gedagtes rondom God se wil in sy voorsienige regering van – ook – Suid-Afrika tydens die Anglo-Boereoorlog van 1899-1902 ooreenkom met die kerngedagtes van die Nederlandse Geloofsbelydenis, artikel 13. Hierin word die mag en goedheid van God bely wat in sy voorsienigheid alle dinge volgens sy “heilige” wil so regeer dat niks sonder sy beskikking gebeur nie. Die Nederlandse Geloofsbelydenis noem dit ons “onuitspreeklike troos”. God sorg so vaderlik vir sy gelowige kinders dat geen haar van hulle hoof val buite sy wil om nie. Hy dra nie die skuld vir die sonde of die kwade wat ons teister nie, maar doen tog dinge “bo die vermoë van die menslike verstand” omdat sy mag groot en onbegryplik is. Die Bybel of die Woord is die grens vir dit wat ons van God kan ken (NGK, 1982:16).

In kommentaar op artikel 13 van die Nederlandse Geloofsbelydenis kom Troost tot die gevolgtrekking dat geen “*enkel kwaad*” of ramp aan God gewyt kan word nie. God is alleen goed. Volgens Troost bely die gelowiges terselfdertyd ook God se almag en albestuur waarbinne die kwade, die sonde en die duiwel ’n “*ondoorgrondelike*” en “*onrechtmatige plaats hebben*”. God se heilswil seëvier “*tegen wil en dank*” oor “*duisterlingen*” wat saam met die mag van die duisternis aan sy heilswil diensbaar gemaak word. Troost haal Augustinus aan wat glo dat die sonde “*tegen*”, maar nie “*buiten*” God se wil is nie. Volgens hom gaan dit hierin om ’n lewensbeskouing waarin die lewe vol begryplike, maar ook onbegryplike dinge is. Waarin die mens ten spyte van alles met vertroue kan bely: dit is die wêreld van die lewende God hierdie (Troost, sa:87-89). In sy reaksie op artikel 13 is Polman daarvan oortuig dat die geloof in die voorsienige God vol troos is. Die Here is die Leier van alle historiese gebeure en niks kan buite sy beskikking om plaasvind nie. Sy hand is in alles. Niks gebeur toevallig nie, maar nie alles is vir ons verstaanbaar nie (Polman, sa:84).

Pres. Steyn kan hiermee saam bely: God bly wys en goed en alles gebeur volgens sy beskikking. Ons kan nie alles van sy wil peil nie, maar juis omdat Hy goed en wys is, aanvaar ons: “*Uw wil geschiede.*”

Juis omdat “*Uw wil – in uw voorsienigheid – geschiede*”, aanvaar ons dit nie gelate en verwese asof ons deterministies aan ‘u wil’ uitgelewer is nie. Ons kan tot U bid om die reg van ons staat te beskerm en as laaste uitweg binne

U voorsienige wil ons reg met die wapen verdedig. Hierdie aksies van ons kant is immers deel van U wil. Daarom versoek Steyn sy burgers dat hulle die saak van die republieke met die Bybel in die een hand en die geweer in die ander hand benader (*De Gouvernements Courant OVS*, 17/01/1896). Voor die Vrystaatse Volksraad verdedig pres. Steyn op 22 September 1899 sy voorstel dat die Vrystaat sy verdrag vir hulp aan die ZAR teen aggressie van buite nakom in laasgenoemde se konflik met die aggressor, Brittanje. Hy uiter hierdie weergalose woorde as 'n Christen-staatsman:

“... dat deze Staat hoewel klein en swak, sterk genoeg is om trouw te zijn aan zijn eere woord ... Wat mij betreft, mijn besluit heeft veel dagen van nadenking en nachten van gebed gekost. Ik heb gedaan wat ik kon om den vrede met eer te handhaven en zal noch alles doen ... Ik verlies (echter) liever de onafhankelijkheid van den Oranje Vrijstaat met eer dan die te behouden door oneer of ontrou ...” (*Het Volksblad*, sa:14).

Binne die raamwerk van sy wil waardeur die Here die reg van die mense beskerm, staan die Vrystaat van die menslike kant af ook op vir die handhawing van sy reg.

Die Boere treur oor 26,370 sterftes onder nie-vegtende vroue en kinders, maar hulle het steeds 'n groot troos. Hulle leef steeds onder die voorsienige wil van die goeie God. Hulle kan voortgaan om met vrymoedigheid te bely: *“Uw wil geschiede.”* Weereens voer 'n vertolking van die beskikbare literatuur hierdie uitdrukking terug na pres. Steyn en nie na Vader Kestell of die Werkskomitee nie.

4.3 Ik zal u niet begeven en voor vryheid, volk en vaderland

Daar is reeds aangetoon dat pres. Steyn die begrippe “vryheid, volk en vaderland” as uitvloeisels van die voorsienige hand van God beskou het. Daarom dat hierdie sinsnede op een van die sypanele van die monument nie haaks staan op veral *“Uw wil geschiede”* en *“Ik zal u niet begeven ...”* nie. *“Voor Vryheid, volk en vaderland”* is in die oë van Steyn geskenke uit die hand van die voorsienige God en tekens van die volvoering van sy wil en van die versekering *“Ik zal u niet begeven en u niet verlaten”* op die ander sypaneel. Die *“voor Vryheid ...”* en *“Ik zal u niet begeven ...”* berus albei op die oortuiging dat God voorsien.

Wat die vroue en kinders in die konsentrasiekampe betref, het Van der Merwe waarskynlik 'n breë gevoel onder Afrikaners verwoord toe hy gepraat het van hulle *“selfopofferende vaderlandsliefde en die vertroue op die Almagtige”* (Van der Merwe, sa:12).

Tipies vanuit die besef van God se genadeverbond en Ou Testamentiese perspektiewe dat God as Verbondsgod sy verbondskinders nooit in die steek laat nie, word Deuteronomium 31 verse 6 en 8 aangehaal met “*Ik zal u niet begeven ...*” (vgl. Mijnhardt, 1956:501). ’n Opvatting wat waarskynlik hierin naleef, is die idee van die Afrikaner as ’n Christelike volk met kop vir kop ’n Christengelowige. Gekoppel aan God se wil en gehoorsaamheid aan Hom in kerk en staat, lê hier spore van dieselfde samelewingsopvatting as by Bloedrivier in 1838. ’n Opvatting wat dit vir alle “emigrante-Boere” van die Wenkommando van Andries Pretorius moontlik gemaak het om persoonlik aan God ’n gelofte te doen. Dieselfde mense is die burgers van die staat en die belydende lidmate van die kerk. Hulle vorm ’n teokratiese verbonds- en eenheidsgemeenskap met God, die Hoof of Regeerder in kerk en staat (Strauss, 1994:28-45).

In sy werkie oor die monument eggo N.J. van der Merwe dieselfde oortuiging. Op die vraag watter krag van die “*swakke vroue*” wat deur die Vrouemonument gehuldig word, “*sulke heldinne*” in hulle triomferende martelaarskap gemaak het, antwoord hy:

“Dit was daardie vaste vertrouwe in die Almagtige wat die lot van volkere bestier en wat gesê het: ‘Ek sal u nie begeef nie, ek sal u nie verlaat nie’. Dit was geen bygeloof of verrukking van sinne nie. Dit was hulle sielsoortuiging dat daardie geloof hulle nie sou beskaam nie.” (Van der Merwe, sa:13).

Teen hierdie agtergrond beskou was daar vir die Afrikaner – elke Afrikaner – na die smarte van die oorlog van 1899-1902 (Hobhouse, 1923) hierdie troos: “*Ik zal u niet begeven ...*” Dit harmonieer ook met die verstaan van die ander twee uitdrukings: “*Uw wil geschiede*” en “*Aan onze heldinnen ...*”

5. Uitdrukings bou breë boodskap

Die groot vraag is nou of hierdie vier uitdrukings ruimte laat vir die breë boodskap van pres. Steyn en Emily Hobhouse? Laat hierdie uitdrukings ruimte vir die gedagte van nie haat nie, maar liefde en vergifnis teenoor die Britte en piëteit vir die triomferende martelaarskap van Afrikanervroue en -kinders?

Die kern van die antwoord lê in die vertolking van “*Uw wil geschiede*”.

“*Uw wil geschiede*” impliseer God se bepalende, deurslaggewende wil en die mens se aan Gods Wet- en Woordgebonde antwoord of sy aandeel aan die verloop van sake. Gekoppel hieraan en aan die belofte van die Here dat Hy sy verbondskinders nooit sal verlaat nie, loop God se verbondsbeloftes

en -eise. Hy wil in alles ons God wees, maar ons moet ook in alles, met hart en siel en al ons kragte, sy kinders wees. “*Uw wil geschiede*” beteken ook die uiteindelijke seëviering van liefde en vergifnis tussen mense, omdat God ons in Christus liefhet en in sy voorsienigheid verlossing en vergifnis as genadegawes skenk.

Natuurlik herinner die woorde “voor Vryheid, volk en vaderland” aan ’n piëteit vir die offers van die “Afrikaanse” vrou en kind. Offers vir ’n regverdige saak wat deur die Here in beskerming geneem word. Maar dan offers wat vir hulle waarde ook gemeet moet word aan redelikheid en die waarde daarvan vir die handhawing van die selfrespek van die destydse republikeinse Afrikaners. Dit gaan om U wil wat geskied, maar ook redelikheid as ’n afgesmeekte, menslike verantwoordelikheid. ’n Verantwoordelikheid wat binne God se wil uitgeleef moet word. Sy wil wat onder andere deur menslike handeling geskied.

Om op te som: Die vier uitdrukkings op die Vrouemonument is deel van ’n monument wat God wil verheerlik. Daarom gaan die simboliek en bewoording ook om vergifnis, liefde en piëteit. Dit gaan nie om iemand te pynig of ’n ewigdurende verwyf nie, maar om liefde – pres. Steyn se woorde. Vanuit hulle triomferende martelaarskap en sterk geestelike ingesteldheid kon die vroue vergewe. “*Forgive, because you can afford it ...*” – Emily Hobhouse se woorde.

Bibliografie

- DE GOUVERNEMENTSCOURANT OVS 27/12/1895; 17/01/1896.
- DE JONG, O. 1985. *Nederlandse Kerkgeschiedenis*. Nijkerk: Callenbach.
- GRUNDLINGH, A. 2013. Betekenis van die Vrouemonument toe en nou. In: Grundlingh, A. en Nasson B. 2013 (Reds). *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg.
- HOBHOUSE, E. 1923. *Die smarte van die oorlog en wie dit gely het*. Kaapstad: Nasionale Pers (vertaling deur N.J. van der Merwe).
- KEMP, J.C.G. 1946. *Vir Vryheid en reg*. Kaapstad: Nasionale Pers.
- MIJNHARDT, C.F. 1956. *Afrikaanse Bybelkonkordansie*. Pretoria: Van Schaik.
- NG Kerk 1982. *Die drie formuliere van eenheid en ekumeniese belydenisse*. Wellington: NG Kerk-Uitgewers.
- NGK (Ned Geref Kerk) 2011. *Kerkorde*. Sl:sn.

- NIENABER, P.J. 1971. *Vader Kestell*. Kaapstad: Tafelberg.
- OBERHOLSTER, J.J. & VAN SCHOOR, M.C.E. sa. *President Steyn aan die woord*. Bloemfontein: Sacum.
- OVS VOLKSRAADSNOTULE, 1899.
- POLMAN, A.D.R., sa. *Onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis*. Franeker: Wever.
- PROGRAMMA EN ALGEMENE REGELINGEN 1913. Sa:sn.
- RAATH, A.W.G. 2012. *Onthou*. Brandfort: Kraal.
- REYNOLDS, C. 2013. *Konsentrasiekampsterftes gedurende die Anglo-Boereoorlog 1899-1902*. Brandfort: FAK.
- ROMPEL, F. sa. *Marthinus Theunis Steyn*. Amsterdam: Veen.
- SCHOLTZ, G.D. 1998. *Die Tweede Vryheidsoorlog 1899-1902*. Menlopark: Protea.
- SCHOEMAN, K. 1983. *In liefde en trou*. Die lewe van pres. en mev. M.T. Steyn. Kaapstad: Human en Rousseau.
- STRAUSS, P.J. 1994. *Geloftedag in die "nuwe" Suid-Afrika*. Bloemfontein: Druforma.
- STRAUSS, P.J. 1996. Aantekeninge oor lewensbeskoulike aspekte in die openbare standpunte van president M.T. Steyn. NGTT, XXXVII, 4, 558-571.
- STRAUSS, P.J. 2014. *Volksblad* 04/01/2014:7; *Ons Stad* 2013/12/20.
- TROOST, A. sa. Gods Voorzienigheid. In: Troost, A. et al. (Besselaar, A.T. en 11 ander). *Altijd bereid tot verantwoording*. Aalten: De Graafschap.
- VAN BART, M. 2013. *Die Nasionale Vrouemonument: honderdjarige herdenking – verlede – hede – toekoms*. Brandfort: Kraal.
- VAN DER MERWE, N.J. 1921. *Marthinus Theunis Steyn I en II*. 'n Lewensbeskrywing. Kaapstad: Nasionale Pers.
- VAN DER MERWE, N.J. sa. *Die Nasionale Vrouemonument*. Sl:sn.
- VAN SCHOOR, M.C.E. 1992. *John Daniel Kestell*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke.
- VAN SCHOOR, M.C.E. 1993. *Die Nasionale Vrouemonument*. Bloemfontein: Oorlogsmuseum van die Boererepublieke.
- VAN SCHOOR, M.C.E. 2009. *Marthinus Theunis Steyn – regsman, staatsman en volksman*. Pretoria: Protea.
- VAN SCHOOR, M.C.E. & VAN ROOYEN, J.J. 1960. *Republieke en Republikeine*. Kaapstad: Nasionale Boekhandel.
- VAN ZYL, J. 2013. *Die Vrouemonument: beplanning, ontwerp en onthulling*.

In: Grundlingh, A. en Nasson, B. *Die oorlog kom huis toe*. Kaapstad: Tafelberg, 210-225.

VOLKSBLAD of HET VOLKSBLAD, etlikes.

VROUEMONUMENTKOMMISSIE. 2004. Reglement. Ongepubliseer.

VROUEMONUMENTKOMMISSIE. 2005. Statuut. Ongepubliseer.

WESSELS, E. & RAATH, A.W.G. 2012. *Onthou!* Pretoria: Kraal (Reeks: Die erwe van ons vadere, nr 5).

WESSELS, F.J. 1977. Ongeloof en wêreldgebeure. In: Strauss, D.F.M. *et al.* *Woord en wetenskap*. Bloemfontein: VCHO.